

УДК 372.37.03-053(043)

DOI 10.31494/2412-9208-2023-1-3-220-230

FORMATION OF CHILDREN'S TRUST
IN ADULTS IN THE CONDITIONS OF WAR

ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ ДІТЕЙ ДО ДОРΟΣЛИХ
В УМОВАХ ВІЙНИ

Inna KULISH,

PhD in Pedagogy, Associate
Professor

kulisinna69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3328-7138>

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv
National Pedagogical University,

✉ 24, Kyivska st., Glukhiv, Sumy
oblast, 41400, Ukraine

Інна КУЛІШ,

кандидат педагогічних наук,
доцент

Глухівський національний
педагогічний університет
ім. О. Довженка,

✉ вул. Київська, 24, м. Глухів,
Сумська обл., 41400, Україна

Original manuscript received: October 31, 2023

Revised manuscript accepted: November 19, 2023

ABSTRACT

The article examines the issue of building the preschoolers' trust in adults. The author presents an analysis of theoretical and experimental studies on the issue of trust formation. «Trust» is understood as a phenomenon that characterizes relationships between people, as special state of moral consciousness, which includes moral feelings and beliefs. Among the anthropological sciences, it is considered as a category of ethics and morality, as a condition for the personality development and the condition for the authority functioning, the basic feeling that is one of the first to appear in the personal structure of a person. In the practice of education, the concept of «trust» is understood as a method of education, a condition for humane relations formation, based on a trusting attitude towards a partner in communication and interaction. In psychology, an idea of trust was formed as a psychological attitude, a holistic system of individual, selective, conscious connections of an individual with various aspects of objective reality. Experts give an idea that trust is manifested in a certain attitude. Trusting attitude is a special style of interaction, determined by the individual psychological and personal characteristics of the interacting parties, aimed at joint overcoming of difficulties, creative self-expression, joint search for meaning, experiences, and reflection. The author emphasizes that children's trusting attitude formation towards adults is realized in the dominant form of communication, is determined by the content of communicative needs and depends on the personal qualities of adults. The influence of the martial law introduced in Ukraine on children's ability to understand and feel people, to show trusting attitude towards parents and family members, to build trusting relationships with them, to establish a safe distance with unfamiliar adults, is justified. The need for trusting relationships between children and adults is substantiated in article.

Keywords: children, adults, trust, trusting attitude, war.

Вступ. Уведення в Україні воєнного стану позначилося на всіх сферах суспільного життя. Внутрішнє переміщення і міграція торкнулося кожних двох сімей з дітьми із трьох. Згідно з даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, щодня в Україні гине двоє дітей та четверо дістають поранення, цивільна інфраструктура, від якої залежать діти, надалі зазнає все більше пошкоджень чи руйнувань. За висновком експертів ЮНІСЕФ російський напад на Україну створив безпосередню та зростаючу загрозу життю й добробуту мільйонам українських сімей. Гуманітарні проблеми примножуються, діти гинуть внаслідок обстрілів, зазнають глибоких травм від насильства. Українські діти швидко дорослішають. Вони знають правила безпеки при обстрілах, допомагають батькам піклуватися про літніх членів родини, менших братів і сестер. Вони беруть на себе відповідальність, яка не збігається з віковими нормами, що майбутньому може вплинути на формування в них картини світу. Тисячі сімей роз'єднані, війна принесла дітям відчуття втрати довіри та тривогу. Як зазначав Ерік Еріксон, базова довіра формується з перших днів життя дитини в присутності мами, її турбота і любов створюють атмосферу безпеки, формують у новонародженого відчуття довіри до світу. В умовах війни вона може бути втрачена.

Набуття дітьми вміння розуміти і відчувати людей, виявляти довірливе ставлення до батьків, членів сім'ї, будувати з ними довірливі взаємини, встановлювати з незнайомими дорослими безпечну дистанцію актуалізує потребу в педагогічному керівництві процесом формування довірливих взаємин дітей з дорослими. Ставлення дітей 5-6 років до дорослих набуває особливої гостроти і значущості у зв'язку із трансформацією людських взаємин під впливом соціальних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві й сенситивності цього вікового періоду (Л. Артемова, О. Кононко, Т. Поніманська, Т. Піроженко).

Проблема формування довірливого ставлення дітей дошкільного віку до дорослих була плідно опрацьована В. Бормотовою, А. Поліною, А. Сидоренковим. Окремі її аспекти представлені в дослідженнях І. Аметова (педагогічне забезпечення довірливих взаємин педагога і учня в освітньому процесі), С. Достовалова (довірливі взаємини як детермінанта сприймання індивідуальності в юнацькому віці), Т. Симонової (формування довірливих взаємин педагога і молодших школярів у закладах додаткової освіти), Л. Скрябіної (педагогічні умови формування довірливих взаємин між вчителем і учнями), С. Табхарової (взаємозв'язок довіри і недовіри особистості іншим людям із ставленням до дотримання моральних норм ділової поведінки), Л. Тарантей (гуманізація освіти засобом довірливих взаємин між його суб'єктами), С. Теряєвої (організація комунікативного простору на основі довірливих взаємин у системі «педагог-діти-батьки»).

Методи та методики дослідження. Дослідження процесу формування довірливого ставлення дітей до дорослих безпосередньо пов'язане із науковим осмисленням сутності феномена «довірливе ставлення», що ґрунтується на з'ясуванні специфіки його провідних категорій «довіра» і «ставлення».

Поняття «довіра» сягає своїм корінням в історію давніх часів. В античних працях Аристотеля, Сократа довірливі взаємини визначаються як доброчесність, милість, мирний діалог, порозуміння, дружба, дії людини на благо інших людей, іноді в супереч власним інтересам. Розглядаючи категорію дружби, Аристотель підтверджував необхідність взаємодії і довіри між людьми. Філософ вважав, що друзями називаються можуть ті, хто однаково бажать добра один одному.

Протягом тривалого часу в філософії поняття «довіра» трактувалося через поняття віри. Як категорії, характерній релігійному світоглядові, поняття «віра» і «довіра» часто ототожнювалися і вживалися як синоніми. Етична віра – довіра, що виражається в цілісності особистості, її самоідентичності, що є незмінною в мінливому світі (Пилипенко К., 2019).

Віра – це завжди «перед знання», знання того, що невимовно словами, але реально існує. «Довіра як донька віри ...» ...» (Янчев, 1968) – це перший крок до віри, оскільки будь-яка довіра заснована на вірі». Моральна віра нерозривно пов'язана з релігійною. На думку І. Канта, довіра – це віра в моральні принципи і дотримання морального закону.

Цінний матеріал з проблеми морально-етичного становлення особистості, виховання добротворчості, почуття довіри містять твори М. Реріха. Розмірковуючи про подвійність людської природи, боротьби добра і зла, він обґрунтовує думку про те, що без довіри неможливе служіння людству, немає надії, а любов перетворюється в жах. Втрату почуття довіри М. Реріх утотожнює з втратою життєздатності, самовигнанням від служіння людству. Загубивши довіру, людина втрачає бадьорість, винахідливість; у неї звужується кругозір і навіть підривається здоров'я. Мислитель підкреслює, що довіра як дочка віри охороняє здоров'я духу і тіла. Саме через довіру, самовідданість досягається відкриття серця (Скрипкіна, 2000: 301).

Філософська етика розглядає довіру як етичну категорію моралі, що відбиває взаємини між людьми. Основний зміст цих досліджень зводиться до спроб виділити сутнісні характеристики цього явища. Так, Я. Янчев акцентує увагу на іншому аспекті досліджуваної проблеми. Як і попередній автор, він розуміє довіру як моральне ставлення, проте стверджує, що довіра є повідомленням (передачею) інтимних думок і почуттів партнера або здійсненням дій на основі припущення про те, що поведінка партнера не йде в розетап з моральною нормою добра, інтересами того, хто довіряє. Усі означені вище автори вказують на соціальну сутність досліджуваного феномена, особливості прояву якого детермінуються культурними і моральними правилами. При цьому виділяється основна функція довіри – регуляція міжособистісних відносин (Янчев, 1968).

Довіра як етична категорія й основа для зародження високої моральності, ненасильницьких взаємин між людьми вивчається в дослідженнях І. Аметова. Вона, на думку автора, передбачає виникнення моральної свідомості і формується внаслідок навіювання, підкріплення «власною переконливою поведінкою». Учений приходиться до висновку про те, що довіра – можливість передбачити вчинки іншої людини;

добровільний, ненасильницький прояв; передача інтимних думок і почуттів (Штомпка, 1999).

Представники культурологічного підходу О. Асмолов, О. Бондаревська зазначають, що створення системи освіти, побудованої на принципах особистісно-гуманного підходу, вимагає виховання «людини культури», орієнтованої на розуміння, визнання, прийняття іншої особистості. Центральне місце в структурі особистості «людини культури» посідає довіра як система гуманних відносин, яка дозволяє особистості жити в гармонії з собою та навколишнім світом (Савченко, 2003).

У зарубіжній психології існує велика кількість досліджень, у яких прямо або побічно вивчається проблема довіри. Умовно можна виділити декілька підходів до дослідження довіри: умова розвитку особистості, базова властивість особистості, компонент міжособистісного взаємодії, ризик.

Вивчення довіри як *умови розвитку особистості* реалізований у рамках *гуманістичної психології* в дослідженнях Н. Амягі, С. Джуларда, К. Рождерса, Л. Маслоу розглядається феномен довіри в контексті теорії саморозкриття, зробив висновок, що психічно здорова особистість повинна мати здатність до саморозкриття, вміння довіряти хоча б одній близькій їй людині. У той же час довіра до себе є однією з найбільш важливих координат розвитку особистості. Аналіз основних ідей А. Маслоу дозволяє виділити в його теорії всі три аспекти довіри: до світу, себе та інших. Довіра до світу представлена у вигляді «буттєвих цінностей», що стимулюють процес самоактуалізації. Їх можна вважати базовою установкою особистості, відсутність гальмує процес реалізації себе, породжує метапатології. Необхідність довіри до інших як частини світу відображена в ідеях про наявність деякої «інстанції», що направляє процес самоактуалізації (Маслоу, 2023)

Ф. Фукуяма трактує довіру як соціальний капітал суспільства. На його думку, довіра – це очікування членів суспільства того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано і чесно, уважно ставитися до потреб оточення, підкоряючись певним загальним нормам. Деякі з цих норм відносяться до сфери «фундаментальних цінностей». Результатом спільних норм і цінностей стає взаємна довіра.

Американський психолог і психотерапевт, автор психосоціальної теорії життєвого циклу Е. Еріксон стверджував, що довіра базується на органічному зв'язку дитини з матір'ю. Першим індикатором виникнення довіри є готовність дитини без особливої тривоги переносити зникнення матері з поля зору. Довіру до світу він пов'язує з можливістю самостійного, автономного фізичного перебування дитини. Так, Е. Еріксон підкреслював надзвичайну динамічність довіри і висловив думку про те, що довіру до світу необхідно розглядати в цілісності, оскільки вона пов'язана з довірою до себе й інших (Еріксон, 1993).

Продовжуючи думку Е. Еріксона, Е. Фромм наголошував: якщо постійно створювати відчуття впевненості в тому, що малюк захищений, його люблять, то на ґрунті безумовної довіри в нього сформується найкращі якості.

Для розуміння проблеми формування довіри у взаєминах важливими, на наш погляд, є узагальнення теоретико-експериментальних досліджень (І. Бех, В. Дорофєєв, В. Калінічев, М. Кондратьєв), згідно з якими довірливе ставлення розглядається як умова виникнення й функціонування авторитету.

І. Бех складниками авторитету педагога вважає здатність надавати довіру учням та його особистісні якості, які фіксують вихованці. «Довіра до вихованця є чи не найважливішою умовою авторитету вихователя», – зазначає вчений (Бех, 2003:183). Науковець зазначає, що довіра до педагога безпосередньо пов'язана з умінням створювати оптимальні умови, сприятливе середовище для розвитку і самореалізації вихованця. З одного боку, довірливі взаємини до педагога полегшують дитині адаптацію до школи і навчальної діяльності, а з іншого, є передумовою успішного здійснення виховання дітей.

О. Косарева висуває авансування довіри як основну ознаку авторитетності, виділяє складові ознаки, на яких ґрунтується це авансування. До них дослідник відносить безпеку (авторитетна особа нічого не зробить на шкоду співтовариству), значущість як авторитетної людини, так і інформації (Косарева, 2006).

У педагогіці проблема довіри як особистісне новоутворення, необхідного для повноцінного розвитку й освіти людини, практично не розроблена. Довіра як умова і метод виховання підростаючого покоління представлена в гуманістичній педагогіці роботами Ш. Амонашвілі, А. Макаренка та інших, які виступали прибічниками альтруїстичного, довірливого стилю спілкування дорослого з дитиною. Ідеї співпраці педагога з дітьми в їх спільній навчальній діяльності дозволили Ш. Амонашвілі ввести в педагогіку ряд форм і методів, що забезпечують підтримку довірливих взаємин педагога і дітей. Ш. Амонашвілі велике значення надає створенню сприятливого середовища на кожному конкретному уроці і в період навчання загалом. Автор підкреслює значущість довіри як обов'язкової фонові умови такого середовища (Амонашвілі, 1995).

Особистісні якості самого педагога і створена ним система роботи, на думку В. Сухомлинського, є одним з найбільш яскравих прикладів вияву справжнього довіри до дітей, віри в їх безмежні можливості. Довірливий стиль спілкування є зразком безкорисної моральної поведінки, що формується в дітей і яка, реалізуючись через довірливе ставлення, виступає моральною нормою (Сухомлинський, 1988).

Одним з перших, хто зробив спробу педагогічного осмислення значення довіри до дорослого в житті дитини, був А. Макаренко. Використання «авансування довіри» як методу виховання передбачало активну позицію дитини й усвідомлення нею реальної відповідальності за все, що відбувається. Підхід до кожного вихованця з оптимізмом забезпечував повноцінний розвиток. Прояв довіри до дитини сприймався нею як стимул до діяльності. А. Макаренко зробив довіру основою своєї педагогічної системи, оскільки застосовував довіру як основну виховну установку, що була

ефективна щодо будь-якої дитини. Педагог вважав, що вихованець повинен відчувати довіру до нього в діяльності, яку організує вихователь, це викликає у дитини позитивні емоції, стимулює його активність, відчувається і приймається дитиною. У цьому випадку довіра із зовнішньої умови переходить у внутрішній емоційний стан дитини (Дубасенюк, 2013).

Здатність суб'єктів взаємодії до створення і підтримки взаємної довіри є необхідною умовою організації спільної діяльності, взаємної поступливості людей, ввічливості. Термін «взаємна довіра» першою застосувала Т. Скрипкіна, характеризуючи ставлення людей один до одного, «яке будується на взаємопроникненні взаємодіючих людей і смисли один одного і є умовою породження нових смислів» (Скрипкіна, 2000:190). Саме взаємна довіра розкриває сутність довірливих взаємин між учасниками взаємодії, оскільки наявність довірливих взаємин передбачає їх взаємність і позитивне забарвлення.

У дослідженнях учених термін «довірливі взаємини» використовується синонімічно до терміну «довірливе ставлення» (Савченко, 2003).

Основною ідеєю педагогіки співробітництва був принцип особистісного підходу, реалізований педагогами-новаторами Ш. Амонашвілі, І. Ільїним.

Доказом значущості довірливих взаємин у створенні сприятливого середовища в початковій школі є педагогічна діяльність Ш. Амонашвілі, який розглядав довіру як фонову умову розвивального середовища. Він започаткував використання в педагогічній практиці форми і методи, що дозволяли підтримувати довірливі взаємини педагога і дітей, виявляти зацікавлене ставлення до них. Педагог ставив себе і дітей на одну позицію, звертався до них як до співробітників. Для того, щоб полегшити процес адаптації дитини до нових для неї умов, пропонував приносити улюблені іграшки, називав дітей іменами, які використовуються в сім'ї. Атмосферу довіри на уроці створювали такі прийоми, як розв'язання задач за шторкою, відповідь пошепки, ведення щоденника переживань (Амонашвілі, 1995).

Першими вчителями гуманного ставлення до людей, на думку Л. Артемової, є сім'я. Учена справедливо зазначає, що сучасні батьки іноді нехтують часом на спілкування з власною дитиною, їм бракує знань і умінь, необхідних для довірливого спілкування з нею. Діти старшого дошкільного віку прагнуть до встановлення довірливих взаємин з дорослими, намагаються отримати від них похвалу, схвалення, підтримку і допомогу, оцінку своїх вчинків. Батьки, відмовляючи дитині в особистісному спілкуванні, створюють підґрунтя для деформації взаємин у підлітковому віці, гальмують розвиток дитини як активного суб'єкта взаємодії з дорослими та однолітками (Артемова, 2004).

Погоджуючись з поглядами Л. Артемової на значущість особистісного спілкування з дошкільниками для формування у них гуманних взаємин з оточуючими, О. Козлюк акцентує увагу на гуманістичній спрямованості спілкування як провідного засобу формування таких взаємин. Дослідниця зазначає, що гуманістичне спілкування ґрунтується на повазі до іншого незалежно від його недоліків;

толерантності; орієнтації на загальнолюдські моральні цінності (повагу, скромність, довіру, відвертість, безкорисливість, любов, чесність, вдячність, ввічливість, милосердя. Автор зазначає, що гуманістична спрямованість спілкування у дошкільному віці, здатність довіряти педагогу і однолітку в подальшому житті дитини буде впливати на успішність взаємодії з соціальним оточенням (Козлюк, 2008).

Теоретико-експериментальні дослідження О. Кононко доводять, що довіра дошкільників до дорослих є базовою умовою їх гармонійної взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Учена зазначає, що стимулює формування довірливого ставлення до батьків і педагогів вміння дорослих бути щирими, надійними, правдивими по відношенню до дитини. Для підтримки довірливого ставлення дорослі повинні поважати прагнення дошкільників визначати для себе «оптимальну безпечну дистанцію», забезпечувати їм почуття безпеки, надавати право на «відстань для втечі». Діти, які довіряють людям, вирізняються оптимізмом, вірою в справедливість, відкритістю контактам, відсутністю побоювань, готовністю дослухатись до думки інших, довіряти їм свої таємниці, звернутися до них по допомогу та підтримку (Кононко, 2009).

Важливе значення для усвідомлення важливості довіри дітей до дорослих має інтерпретація особливостей формування довірливого ставлення дітей до дорослих у відповідності до рівнів сформованості цього феномену на етапі раннього і дошкільного дитинства. П. Штопка, розглядаючи динаміку формування міжособистісної довіри, виділяв первинний і вторинний рівні цього феномена. Спочатку довіра до людини формується на основі первинного імпульсу. Першоосновою довіри і її початковою формою є емоційно-позитивне ставлення, інтерес і відкритість суб'єкта по відношенню до партнера. Надбанням цього рівня є «безумовна» або «чиста» довіра, що онтогенетично формується в ранньому віці (Штопка, 1999).

Другий рівень прояву довіри набуває свого розвитку в дітей дошкільного віку. Успішність цього процесу залежить від повноти і доступності інформації про партнера взаємодії. Довірливе ставлення виявляється в «оптимістичному очікуванні» й характеризується готовністю виявляти добру волю по відношенню до партнера, очікуванням справедливого і чесного ставлення. На цьому рівні накопичується досвід взаємодії, партнер оцінюється з позиції значущості й безпечності, встановлюється оптимальна «безпечна дистанція», скорочення якої сприймається як певна загроза «Я» і супроводжується адекватними конструктивними діями (Савченко, 2003).

«Зріла» форма довіри набуває розвитку в дітей старшого дошкільного віку і продовжується до середини шкільного віку. Вона будується не на враженні або імпульсах, а на раціональній оцінці дій людини, що виправдовує або не виправдовує довіру, відбувається формування «міри» (норми) довіри. Формування кожного рівня довіри залежить від успішності задоволення основної соціальної потреби дитини – потреби в спілкуванні (Сидоренков, 2001).

Довіра до батьків стає фундаментом для розвитку впевненості в надійності дорослих. Постійний емоційний контакт з батьками забезпечує дітям емоційний комфорт і відчуття безпеки, формує емоційно-позитивний відгук на предмети і явища близького оточення, що, на наш погляд, може розглядатися як перший етап формування довірливих взаємин. Саме надійність дорослого формує первісну міру довіри як характеристику конкретної особистості, яка потім виступає системною властивістю, що визначає способи взаємодії індивіда зі світом. А. Гончаренко, І. Савченко, аналізуючи фактори формування довірливих взаємин у дошкільників, дійшли висновку, що саме емоції обумовлюють ставлення і трансформуються його регулятивно-поведінкові прояви. Вони довели залежність ставлення від частоти спілкування, де дитина зустрічає взаєморозуміння і підтримку, досягає «гармонії взаємин» або зазнає поразки. Еквівалентом взаєморозуміння виступає адекватний емоційний відгук на стан партнера, вміння вислухати думку іншого та викласти власний погляд. У старшому дошкільному віці довірливе ставлення виявляється, в першу чергу, до того дорослого, хто буде проявляти готовність говорити про себе, серйозно обговорювати теми, пов'язані із соціальним життям людей (Гончаренко, 2003).

Залежність рівня довіри від уміння дорослих створити атмосферу безпеки й захищеності описана в дослідженні О. Бутенко. Вона обґрунтувала й довела безпосередній зв'язок між підвищеною тривожністю дітей і нездатністю дорослих створювати комфортні, довірливі та безпечні взаємини. Тривожність виникає в ранньому віці, проходить через усе життя як унікальне, значуще переживання. Вона пов'язана з іншими людьми і породжує відчуття ненадійності взаємин. Неблагополучна ситуація в родині або дитячому закладі, пов'язана з непередбачуваністю поведінки дорослих або вираженою авторитарною, домінуючою поведінкою, прокує переживання дитиною постійних психологічних мікротравм і породжує стан напруженості й занепокоєння. Відчуття нестабільності та незахищеності, невміння враховувати умови ситуації спілкування, відсутність власних внутрішніх критеріїв оцінювання правильності або неправильності дій, запам'ятовування переважно негативних подій веде до накопичення негативного емоційного досвіду, який виражається у відносно стійкому переживанні тривожності. Тривога виникає внаслідок незадоволення потреби в надійності, захищеності з боку найближчого оточення, для її нейтралізації мають бути задоволені основні соціальні потреби дітей старшого дошкільного віку – у співчутті та співпереживанні (Бутенко, 2010).

Висновки. Проблема формування довірливого ставлення представлена великою кількістю наукових досліджень. Психолого-педагогічний аналіз феномену довіри довів, що він – це багатогранне явище, спрямоване на себе, на іншого, на світ загалом (Т. Скрипкіна). Довіра як почуття проявляється на різних етапах життя людини як одна з фундаментальних психологічних передумов. У міру дорослішання довіра дитини до дорослого набуває більш глибокого змісту, трансформується в ставлення-установку, реалізовану в процесі спілкування і взаємодії.

Дошкільний вік – сенситивний період для формування довірливого ставлення. Під «довірою» розуміють феномен, який характеризує взаємини між людьми, що ґрунтуються на добровільних взаємних зобов'язаннях, особливий стан моральної свідомості, що включає в себе моральні почуття і переконання. Збройна агресія російської федерації проти України та запровадження воєнного стану в державі внесли значні корективи в життя українських сімей. Вимушене переміщення родин в межах України та за кордон призводить до руйнування сімейних зв'язків і як результат – руйнування базової довіри дітей до світу.

Література

1. Амонашвілі Ш. О. Роздуми про гуманну педагогіку. Хмельницький, 1995. 496 с.
2. Артемова Л. В. Соціалізація дитини в родині. *Дошкільне виховання*. 2004. № 3. С. 3–5.
3. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ, 2003. 318 с.
4. Бутенко О. Г. Стан проблеми виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників у практиці роботи сучасних дошкільних навчальних закладів та сім'ї. *Збірник матер. міжнар. наук.-практ. конф. «Спільна робота школи сім'ї, громадськості з формування особистості, громадянина України»*. Черкаси, 2010. С. 13–15.
5. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2003. 213 с.
6. Дубасенюк О. А. Інноваційність ідей А. С. Макаренка в педагогіці XXI століття. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 304 с.
7. Козлюк О. А. Педагогічні умови формування гуманістичної спрямованості спілкування старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08. Одеса, 2008. 283 с.
8. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : наук.-метод. посіб. Київ, 2009. 201с.
9. Косарева О. І. Педагогічні умови формування гармонійних взаємин батьків з дітьми старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка». Київ, 2006. 20 с.
10. Криза ідентичності. *Психологіс: Енциклопедія практичної психології*. URL : <http://surl.li/mrbva> (дата звернення: 20.10.2023)
11. Маслоу А. «Мотивація і особистість» – короткий зміст книги. URL : <http://surl.li/liaxq> (дата звернення: 20.10.2023)
12. Піроженко Т. О. Розвиток самооцінки і саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (педагогічні науки)*. Бердянськ, 2010. № 3. С. 57–62.
13. Савченко І. Д. Проблема виникнення та функціонування довіри: міждисциплінарний підхід. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць*. Київ-Житомир, 2003. Кн. 1. С. 192–197.
14. Сидоренков А. В. Психологічні особливості довіри дошкільників. Київ, 2001. 134 с.
15. Скрипкіна Т. П. Психологія довіри : навчальний посібник для студентів. Київ, 2000. 264 с.
16. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ : Радянська школа, 1988. 272 с.

17. Янчев Я. Доверието като етическа категория. София, 1968. 117 с.
18. Pylypenko K. V. Peculiarities of expression of preliminary child's trust To social environment. *Theory and practice of modern psychology*. 2019. 5 (2). С. 83–87.
19. Sztompka P. Trust: a sociological theory. Cambridge : Cambridge, 1999. 228 p.

References

1. Amonashvili, Sh. O. (1995). *Rozdumy pro humannu pedahohiku* [Reflections on Humane Pedagogy]. Khmelnytskyi. [in Ukrainian]
2. Artemova, L. V. (2004). *Sotsializatsiia dytyny v rodyni* [Socialization of the Child in the Family]. Doshkilne vykhovannia – Preschool Education, 3, 3–5. [in Ukrainian]
3. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti. Kn. 1: Osobystisno oriientovanyi pidkhd: teoretyko-tekhnologichni zasady*. [Personality Education. Book 1: A Personally Oriented Approach: Theoretical and Technological Foundations]. Kyiv. [in Ukrainian]
4. Butenko, O. H. (2010). *Stan problemy vykhovannia shanoblyvoho stavlennia do materi u starshykh doshkilnykiv u praktytsi roboty suchasnykh doshkilnykh navchalnykh zakladiv ta simi* [The State of the Issue of Raising a Respectful Attitude Towards the Mother in Senior Preschoolers in the Work Practice of Modern Preschool Educational Institutions and the Family]. Coll. materials of International science and practice conf. «Joint work of school, family, public on the formation of personality, citizen of Ukraine» – A collection of mothers. international science and practice conf. «Joint work of school, family, public in the formation of personality, citizen of Ukraine», Cherkasy, May 18-19, 13–15. [in Ukrainian].
5. Honcharenko, A. M. (2003). *Pedahohichni umovy stanovlennia humannykh vzaiemyn starshykh doshkilnykiv* [Pedagogical Conditions for the Humane Relationships Among Senior Preschoolers Formation]. PhD thesis. Kyiv. [in Ukrainian]
6. Dubaseniuk, O. A. (ed.) (2013). *Innovatsiiniist idei A. S. Makarenka v pedahohitsi KhKhI stolittia* [Innovativeness of A. S. Makarenko's ideas in Pedagogy of the 21st Century] : monograph. Zhytomyr. [in Ukrainian]
7. Kozliuk, O. A. (2008). *Pedahohichni umovy formuvannia humanistychnoi spriamovanosti spilkuvanosti starshykh doshkilnykiv* [Pedagogical Conditions for Humanistic Orientation of Communication Among Senior Preschoolers]. PhD thesis. Odesa. [in Ukrainian]
8. Kononko, O. L. (2009). *Vykhovuemo sotsialno kompetentnoho doshkilnyka: nauk.-metod. posib*. [Raising a Socially Competent Preschooler: scientific method. manual]. Kyiv. [in Ukrainian]
9. Kosarieva, O. I. (2006). *Pedahohichni umovy formuvannia harmoniinykh vzaiemyn batkiv z ditmy starshoho doshkilnogo viku* [Pedagogical Conditions for Harmonious Relations Between Parents and Children of Senior Preschoolers Formation]. Abstract of PhD thesis. Kyiv. [in Ukrainian]
10. Psykholohis (n.d.). *Kryza identychnosti* [Identity crisis]. Psykholohis: Entsyklopediia praktychnoi psykholohii – Psychologist: Encyclopedia of practical psychology. URL : <http://surl.li/mrbva> (дата звернення: 20.10.2023)
11. Maslou, A. *Motivation and Personality* – summary of the book [«Motivation and Personality» – summary of the book]. URL : <http://surl.li/liaxg> [in English]
12. Pirozhenko, T. O. (2010). *Rozvytok samoostinky i samorehuliatcii starshykh doshkilnykiv u vzaiemodii z odnolitkamy i doroslymy*. [Development of Self-Esteem and Self-Regulation of Senior Preschoolers in Interaction with Peers and Adults.] Zbirnyk naukovykh prats Berdianskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu (pedahohichni nauky) – Collection of Scientific Works of Berdiansk State Pedagogical University (pedagogical sciences). Berdiansk, № 3, 57–62. [in Ukrainian]
13. Savchenko, I. D. (2003). *Problema vynyknnennia ta funktsionuvannia doviry: mizhdyscyplinarnyi pidkhd* [The Issue of the Emergence and Functioning of Trust: an Interdisciplinary Approach]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta

uchnivskoi molodi. Zbirnyk naukovykh prats – Theoretical and Methodological Issues of Raising Children and School Youth. Collection of scientific papers. Kyiv-Zhytomyr, Book 1, 192–197. [in Ukrainian]

14. Sydorenkov, A. V. (2001). *Psykhologichni osoblyvosti doviry doshkilnykiv*. [Psychological Features of Preschoolers' Trust]. Kyiv. [in Ukrainian]

15. Skrypkyna, T. P. (2000). *Psykhohohiia doviry: navchalnyi posibnyk dlia studentiv* [Psychology of Trust: Study Guide for Students]. Kyiv. [in Ukrainian]

16. Sukhomlynskyi, V. O. (1988). *Serse viddaiu ditiam*. [I Give My Heart to Children], Kyiv. [in Ukrainian]

17. Yanchev, Ya (1968). *Dovereto kato etycheska katehoryia* [Trust as an Ethical Category]. Sofiia. [in Bulgarian]

18. Pylypenko, K.V. (2019). *Peculiarities of Expression of Preliminary Child's Trust to Social Environment*. Theory and Practice of Modern Psychology, 5(2), 83–87 [in English].

19. Sztompka, P. (1999). *Trust: a sociological theory*. Cambridge : Cambridge. [in English].

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто проблему формування довіри дітей дошкільного віку до дорослих, обґрунтовано актуальність проблеми у зв'язку із трансформацією людських взаємин під впливом дії воєнного стану і сенситивності цього вікового періоду. Представлено аналіз теоретико-експериментальних досліджень з проблеми формування довіри. Під «довірою» розуміють феномен, який характеризує взаємини між людьми, що ґрунтуються на добровільних взаємних зобов'язаннях, як особливий стан моральної свідомості, що включає в себе моральні почуття і переконання. Серед антропологічних наук вона розглядається як категорія етики і моралі, умова розвитку особистості та умова функціонування авторитету, базове почуття, що одним з перших з'являється в особистісній структурі людини. У практиці виховання під поняттям «довіра» розуміють метод виховання, умову формування гуманних відносин, що ґрунтуються на довірливому ставленні до партнера по спілкуванню і взаємодії. У психології сформувалося уявлення про довіру як про психологічне ставлення, цілісну систему індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Фахівці стверджують, що довіра виявляється в певному ставленні. Довірливе ставлення – особливий стиль взаємодії, обумовлений індивідуально-психологічними та особистісними особливостями взаємодії, спрямованої на спільне подолання труднощів, творче самовираження, спільний пошук сенсу, переживань, рефлексії. Підкреслено, що формування довірливого ставлення дітей до дорослих реалізується в домінуючій формі спілкування, обумовлюється змістом комунікативної потреби і залежить від особистісних якостей дорослих. Проаналізовано вплив воєнного стану, запровадженого в Україні на вміння дітей розуміти і відчувати людей, виявляти довірливе ставлення до батьків, членів сім'ї, будувати з ними довірливі взаємини, встановлювати з незнайомими дорослими безпечну дистанцію. Обґрунтовано необхідність довірливих взаємин дітей з дорослими.

Ключові слова: діти, дорослі, довіра, довірливе ставлення, війна.